

Моніторинг поточної ситуації

щодо археологічних та інших земельних робіт на пам'ятці археології – стародавньому місці Херсонес Таврійський.

Україна визначає й обліковує стародавнє місто Херсонес Таврійський як пам'ятку археології, історії, архітектури згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2009 року № 928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Земельна ділянка, на якій розташована пам'ятка, має кадастровий № 8536400000:02:003:0002.

Вперше облікова документація на пам'ятку була створена і відбулося встановлення її на державний облік у другій половині ХХ ст. урядом Української РСР. У 1963 році Постановою Ради міністрів Української РСР № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР» пам'ятка — городище Херсонеса Таврійського була включена до списку пам'яток архітектури УРСР під назвою «Руїни міста Херсонеса», № 308 (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF#Text>). А за два роки у 1965-му Рада міністрів УРСР своєю постановою № 711 від 21 липня 1965 р. «Про затвердження списку пам'ятників мистецтва, історії та археології Української РСР» внесла «залишки стародавнього міста Херсонеса-Таврійського V ст. до н.е. - XV ст. н.е.» до списку як пам'ятку археології (<https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=711-65-%EF#Text>).

23 червня 2013 року на 37-й сесії Комітету світової спадщини ЮНЕСКО, що проходила у Камбоджі, Херсонес Таврійський і його хора були включені до списку світової спадщини ЮНЕСКО (<https://whc.unesco.org/en/list/1411/documents/>).

З 28 лютого 2014 року до тепер кваліфікаційні документи на здійснення археологічних та/або реставраційних робіт на пам'ятці археології Херсонес Таврійський Інститутом археології не видавалися. Звіти про проведення археологічних досліджень на цій пам'ятці від 2014 року до Польового комітету Інституту археології не надходять.

Разом із тим за інформацією, яка опублікована у відкритих джерелах (посилання і документи додаються), можна констатувати наступне.

З часу окупації Кримського півострова Російською Федерацією в управлінні пам'яткою світової культурної спадщини «Стародавнє місто Херсонес Таврійський і його хора» прослідковуються негативні тенденції як у науковій сфері, так і у справі функціонування Національного заповідника «Херсонес Таврійський», на базі якого окупаційна влада створила власну організаційну структуру. Перш за все зміни торкнулися вищого адміністративного рівня музею, в якому за десять років окупації змінилося 4 директора. При цьому, якщо перші два директори призначалися зі співробітників заповідника, то потім на цю посаду призначалися вихідці з Росії, не зв'язані з археологією, без знання специфіки цієї пам'ятки і особливостей її управління та консервації. Паралельно з цим процесом відбувалося зміцнення позиції представників Російської православної церкви у справі управління заповідника. Одним з проявів впливу російської церкви стала спроба в 2015 році призначити директором заповідника протоірея РПЦ Сергея Халюту, яка унаслідок суспільного розголосу виявилася невдалою. Тоді директором було призначено Светлану Мельнікову (член ІКОМ), яка очолювала «Владіміро-Суздальській музей-заповідник». На фоні змін у адмініструванні відбулося також помітне скорочення штату наукових співробітників Херсонесу, які десятки років займалися дослідженням та збереженням пам'ятки. Як результат науковці з музею змушені були звільнитися, натепер в штаті музею провідні фахівці із античної і середньовічної археології Криму відсутні. Внаслідок великого значення, яке надає російська окупаційна влада Херсонесу Таврійському в пропаганді та ідеологічній сфері (зокрема – як центра

християнізації сучасної Росії, що не відповідає історичній дійсності), фіксується зменшення науково-дослідницької складової на території колишнього заповідника та подальше збільшення ролі представників церковної ієрархії РПЦ.

Після окупації російська влада не визнаючи юрисдикції Гаазької конвенції про захист культурних цінностей під час збройного конфлікту, а також Конвенції 1970 р. про заходи щодо заборони та попередження незаконного ввезення, вивезення та передачі права власності на культурні цінності відразу ж задіяла щодо Херсонесу Таврійського механізми власного законодавства. Вся історія створення системи охорони і використання цієї пам'ятки була відкинута. Натомість були проведені експертні роботи для створення нового паспорту пам'ятки культурної спадщини зразка Російської Федерації. Оскільки РФ ніколи не брала під охорону цей об'єкт і ніколи не створювала облікову документацію на нього, їм довелося вдатися до маніпуляції – вони провели археологічні дослідження на об'єкті і зробили висновок про його відкриття. Згодом на підставі такого висновку був створений паспорт об'єкту і проведена державна експертиза. Така імітація археологічних досліджень одночасно є спробою легалізації діяльності представників окупантів й акценту на власне російських дослідниках Херсонесу та притлумленні робіт більш ніж півсторічних сучасних наукових українських та міжнародних археологічних експедицій.

Поряд з цим невдовзі після захоплення Криму окупаційна влада почала організовувати власні археологічні експедиції на території заповідника Херсонес Таврійський. Зокрема, такою експедицією стала експедиція Государственного Ермітажа на території самого міста, а саме – XX кварталу на чолі з Новосьоловою Н.Ю. (Новосёлова 2018; 2019; 2021). Роботи експедиції мали невиправдано масштабний характер по відношенню до пам'ятки: в 2016 р. розкопано біля 150 кв. м на глибину більше 4 м через чотири будівельних періоди (кінця 4 ст. до н.е., 2-ї половини 2 ст. до н.е., римського та середньовічного періодів)(Новосёлова 2018, с. 249); в 2017 р. на площі 26 кв. м

заглибилися більше ніж 4 м а на площі 71 кв. м на глибину 0,8 м (Новосёлова 2019, с. 276); в 2019 р. площа робіт склала 125 кв. м на глибину 0,6 м (Новосёлова 2021, с. 291-292). З урахуванням того, що кладки споруд Херсонесу, зокрема середньовічного часу, відразу після відкриття потребують синхронної програми консервації, яка експедицією не проводилася, до затвердження до жодної контролюючої організації не надавалася, заподіяна шкода від робіт «експедиції» Державного Ермітажу давній пам'ятці потребує детального моніторингу. Відсутність фінансованої програми з консервації відкритих архітектурних решток та фахівців-консерваторів призвела до того, що ця частина Херсонесу (XX квартал) опинилася під загрозою руйнування. Це посилюється тим, що за інформацією, здобутою під час досліджень 30 – 80-х рр. XX ст. основна частина архітектурних решток XX кварталу належить до середньовічного періоду існування Херсонесу, в тому числі – до його фінальної частини в 12-14 ст. н.е. (Залеська, Калашник 1992). В цей період споруди міста зводилися з місцевого каменю та архітектурних решток попередніх епох, покладених на земляний розчин, який після відкриття активно видувається вітром та вимивається опадами. Саме тому дослідження таких споруд потребує синхронних консерваційних робіт спеціально підібраним за хімічним складом та колористикою розчином з метою запобігання руйнації збережених архітектурних частин споруд. Проведення таких робіт, як і розкопок, регламентується Інститутом археології видачею кваліфікаційного документу.

Безпрецедентними за масштабами стали руйнівні роботи російських «дослідників» на так званому «Південному пригороді Херсонесу», а насправді – частині давнього міста, розташованій перед основною лінією оборонних споруд. За словами самих учасників і виконавців цих «досліджень», впродовж 2021-2022 рр. «Общая площадь археологических исследований составила 80 215 кв. м, из которых 79 795 кв. м раскопаны полностью», на яких, за словами представників окупаційної «науки» відкрито більше 1000 об'єктів різних епох (Соловьева, Соловьев, Мыц 2022, с. 161). Для порівняння: Херсонес Таврійський на 2013 р. був одним з найбільш досліджених античних міст: за 180 років археологічних розкопок за підрахунками науковців тут було

досліджено близько 40 відсотків площі (близько 16 га). Досліджена протягом 2021-2022 років на місці так званого археологічного парку площа склала більше 8 га. За два роки окупанти розрили половину площі двохсотлітніх досліджень. Роботи здійснювалися на початку важкою землерийною технікою, унаслідок чого велика частина культурного шару та частина об'єктів були знищені. Після цього копачами застосовувалася методика розкопок, яка використовується під час досліджень давніх поселень без кам'яних архітектурних залишків, направлена на повне нівелювання пам'ятки без намірів її подальшого експонування, і яка не є адекватною під час досліджень античних пам'яток (квадрати 5x5, бровки і т.і.). Відповідно, після розкриття зазначеної величезної площі частини давнього Херсонеса про консерваційно-реставраційні роботи не йшлося. Швидкість «досліджень» інспірована в тому числі і бажанням окупаційної влади аж до самого президента РФ В.Путіна, під особистим патронатом якого відбувалися всі роботи, спорудити на відкритій цими роботами площі споруди Нового Херсонесу, якому надається великого пропагандистсько-рекламного значення (Kravchenko, 2024). Завдання ж збереження решток Херсонесу не ставилося.

Після згаданих робіт у безпосередній близькості до Херсонесу здійснювалися і так звані розвідкові роботи з довільним шурфуванням на обраній площі, унаслідок чого зруйнована частина культурного шару міста (Топоривская, Вахонеев 2023). Ймовірно, що останні проводилися із метою отримання знахідок із металу за допомогою металодетектора.

Також варто зазначити, що місце зберігання знахідок із розкопок ділянки будівництва та званого археологічного парку Новий Херсонес, так само, як і з розкопок в центральній частині Херсонесу, невідоме. В Херсонесі за візуальними спостереженнями відвідувачів знаходиться не підданий аналізу керамічний матеріал, який зберігається в тисячах мішків для будівельного сміття просто неба. Доля індивідуальних знахідок, архітектурних деталей, антропологічних решток, археозоологічного, палеоботанічного тощо матеріалу із цих розкопок наразі невідома.

Невизнання, створення ілюзії відсутності облікової документації на пам'ятку окупаційною адміністрацією призвела до маніпуляцій із історією дослідження Херсонесу Таврійського. Було створено документ, в якому зазначено, що дослідник Людмила Ковалевська провів дослідження на території за адресою місто Севастополь, вул. Древня,1 і відкрив до цього невідому пам'ятку археології – городище Херсонеса Таврійського (див. додаток 1). При такій схемі створення облікової документації, яка зараз застосовується окупантами щодо Херсонесу, інакше процес взяття на облік об'єкта культурної спадщини відбутися не може. Облікова документація як Херсонесу в цілому, яка створювалася у 1960-х -2000-х роках, так і окремих його об'єктів, а також номінаційне дос'є ЮНЕСКО окупаційною владою не згадуються у жодному обліковому документі. При такій системі обліку пам'яток, яка зараз діє в РФ, подальші маніпуляції із територією пам'ятки, її межами, режимами охорони було дуже просто задіяти. Наступними кроками було створення ще низки експертних висновків (див. додатки 1-3).

Акти експертиз, які є сьогодні у вільному доступі, свідчать про їх формальний та імітаційний характер. На користь цього може вказувати і те, що висновки таких експертиз практично завжди мають для їх замовників позитивний характер та не включають в себе реальних пропозицій з обмеження та заборони будь-якої діяльності, не пов'язаної зі збереженням пам'ятки. Зокрема це стосується «наукових експертиз» відносно можливості проведення на території Херсонесу «фестивалю опери та балету», що, серед іншого передбачало спорудження сценічного комплексу в «непосредственной близости от объектов культурного наследия «Приморская оборонительная линия с башнями и воротами»» та «Башня XXII». Так, в 2023 р. конструкція сценічного комплексу мала розміри 44,7x84,5 м (3777 м²), висотою – 17,5 м. Вміщала 1471 посадочне місце. Загальна вага цієї споруди складала (з глядачами) – від 320 тонн (див. додаток 1). Спорудження запланованого комплексу порушує зовнішній вигляд пам'ятки та може фізично спричинити руйнування культурного шару і давніх споруд Херсонесу Таврійського; сповзання великих масивів ґрунтового покриву/культурного шару унаслідок значної маси

запланованого «концертного залу» та пересуванням важкої техніки; ущільнення ґрунту в місцях встановлення стійок-колон (всього – 18 шт.) підвищує ризик ґрунтової ерозії. Встановлення тимчасових форм веде до спотворення історичного ландшафту давнього міста. Спеціальних досліджень з можливого впливу таких тимчасових споруд окупантами не велося – здійснювався лише візуальний огляд майданчика після їх демонтажу. Такі дії свідчать про неналежне поводження з об'єктом Світової культурної спадщини.

Крім цих системних порушень у використанні пам'ятки світового значення, в Херсонесі відбулася ще низка менш глобальних, проте не менш руйнівних перетворень. Це стосується заходів із благоустрою – будівництво великих оглядових майданчиків, які спотворили автентичний вигляд пам'ятки, прокладання пішохідних доріжок із дерев'яним настилом, ніяк не поєднаних із традиціями дорожнього покриття в Херсонесі, де завжди використався камінь або морська галька, зведення нової вхідної групи біля вежі Зенона тощо. У відкритому доступі експертні висновки щодо проведення цих робіт відсутні.

Подальші заходи так званого благоустрою вже торкалися діючого Володимирського собору. Це було проведення комплексу робіт із облаштування комунікацій і території навколо собору Св.Володимира, що призвело до втрати частини експозиційної площі, порушення цілісних археологічних комплексів риттям траншей. В подальшому це призведе до руйнування законсервованих і засипаних спеціальною ґрунтовою сумішшю малюнків на стінах малої цистерни, що знаходиться біля собору Св.Володимира. Цей благоустрій продовжується досі, а в подальшому прогнозується його неконтрольоване впровадження на всій території Херсонеського городища (див. додатки 1-3).

Висновки:

Таким чином, діяльність на території пам'ятки світового значення «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора», що проводиться окупаційним режимом із 2014 року, натепер призвела до знищення найперспективніших в науковому і експозиційному плані ділянок пам'ятки –

міста Херсонес на площі 80 215 кв. м., пошкодження нецільовим використанням (театр опери і балету) площі до 4 тис. кв.м пам'ятки, негативним впливом від заходів благоустрою решти території пам'ятки.

Знахідки із зазначених археологічних робіт не надходили на зберігання до музейного фонду України, їх теперішнє місце перебування невідоме. Звітно-облікова документація про археологічні дослідження і реставраційно-консерваційні роботи, що проводились на території Херсонесу Таврійського з весни 2014 року дотепер до Інституту археології НАН України не надходили¹.

Рекомендації:

Надзвичайно важливо зараз не просто інформувати світ про порушення в Херсонесі, які вчиняє окупаційна влада, а і ініціювати зміни про процедури моніторингу, що здійснює ЮНЕСКО, модернізувати систему контролю за станом і використанням пам'яток культури і на міжнародному, і на національному рівнях. Адже сучасні можливості високотехнологічних методик дозволяють проводити моніторинг на відстані, докази у вигляді фото і відеофіксації можуть бути прийняті у міжнародних судах. То ж процедура корегування процесу моніторингу назріла і актуалізувалася.

Також актуальним є укладення списку осіб та організацій, що взяли участь у руйнівних діях стосовно Херсонесу Таврійського як пам'ятки Світової культурної спадщини з наступними санкціями по відношенню до них, формування нового кодексу етики в професійних середовищах археологів, пам'яткоохоронців, інших науковців та експертів.

Актуальним також лишається надання пам'ятці світового значення “Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора” статусу пам'ятки, якій загрожує небезпека.

¹ Наводиться інформація стосовно самого стародавнього міста Херсонес Таврійський, інформація по ситуації на його хорі перебуває на етапі формування.

Monitoring of the Current Situation

Regarding Archaeological and Other Soil Works at the Archaeological Site - the Ancient City of the Tauric Chersonesos.

Ukraine defines and registers the ancient city of Tauric Chersonesos as a monument of archaeology, history, and architecture in accordance with the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of September 3, 2009, no. 928 [‘On the Inclusion of Cultural Heritage Objects of National Importance in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine’](#). The land area on which the monument is located has cadastral no. 8536400000:02:003:0002.

For the first time, the documentation accounts for the monument were created and registered by the government of the Ukrainian SSR in the second half of the 20th century. In 1963, by the Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR no. 970 ‘On the regulation of the accounting and protection case of architectural monuments on the territory of the Ukrainian SSR’, the site - hillfort of Tauric Chersonesos - was included in the list of architectural monuments of the Ukrainian SSR under the title ‘Ruins of the city of Chersonesos’, no. 308 (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF#Text>). Two years later, in 1965, the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, by its Resolution no. 711 of July 21, 1965, ‘On Approval of the List of Monuments of Art, History and Archaeology of the Ukrainian SSR’, included the ‘remains of the ancient city of Tauric Chersonesos of the 5th century BC - 15th century AD’ in the list as an archaeological monument (<https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=711-65-%EF#Text>).

On June 23, 2013, at the [37th session of the UNESCO World Heritage Committee](#) held in [Cambodia](#), Tauric Chersonesos and its chora were included in the [UNESCO World Heritage List](#) (<https://whc.unesco.org/en/list/1411/documents/>).

Since February 28, 2014, the Institute of Archaeology has not issued any qualification documents for archaeological and/or restoration work on the Tauric Chersonesos archaeological site. No reports on archaeological research at this site

have been submitted to the Committee of the Field Archaeology Control of the Institute of Archaeology since 2014.

However, according to the information published in open sources (links and documents are attached), the following can be stated.

Since the occupation of the Crimean peninsula by the Russian Federation, the management of the World Heritage Site 'The Ancient City of Tauric Chersonesos and its Chora' has been characterised by negative trends in both the scientific sector and the functioning of the National Reserve 'Tauric Chersonesos', on the basis of which the occupation authorities have created their own organisational structure. First of all, the changes affected the highest administrative level of the museum, which has had 4 directors over the ten years of occupation. While the first two directors were appointed from among the reserve's staff, later on, natives of Russia, unrelated to archaeology, were appointed to this position without knowledge of the specifics of this monument and the peculiarities of its management and conservation. In parallel with this process, the position of representatives of the Russian Orthodox Church in the management of the reserve was strengthened. One of the manifestations of the Russian church's influence was an attempt in 2015 to appoint ROC archpriest Sergei Khalyuta as the reserve's director, which failed due to public opposition. Then Svetlana Melnikova (ICOM member), who headed the Vladimir-Suzdal Museum-Reserve, was appointed as director. Against the background of changes in administration, there was also a noticeable reduction in the staff of Chersonesos researchers who had been involved in the research and conservation of the site for decades. As a result, scholars from the museum were forced to resign, and currently there are no leading experts in classical and medieval archaeology of the Crimea among the museum's staff. As a result of the great importance attached by the Russian occupation authorities to Tauric Chersonesos in the propaganda and ideological sphere (in particular, as a centre of Christianisation of modern Russia, which does not correspond to historical reality), a decrease in the research component on the territory of the former reserve and a further increase in the role of representatives of the Russian Orthodox Church hierarchy are recorded. After the

occupation, the Russian authorities, without recognising the jurisdiction of the Hague Convention for the Protection of Cultural Property in time of armed conflict and the 1970 Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, immediately applied the mechanisms of their own legislation to Tauric Chersonesos. The entire history of the creation of a system for the protection and use of this monument was discarded. Instead, expert work was carried out to create a new passport for the cultural heritage monument, based on the model of the Russian Federation. Since the Russian Federation had never taken this site under protection and had never created any records for it, they had to use manipulation - they conducted archaeological research at the site and concluded that it had been discovered. Subsequently, on the basis of this conclusion, a passport of the monument was created and a state examination was carried out. This imitation of archaeological research is simultaneously an attempt to legalise the activities of the occupiers' representatives and to focus on Russian researchers of Chersonesos and to obscure the work of more than half a century of modern scientific Ukrainian and international archaeological expeditions.

At the same time, shortly after the occupation of the Crimea, the invading authorities began to organise their own archaeological expeditions on the territory of the National Preserve of the Tauric Chersonesos. In particular, such an expedition was the expedition of the State Hermitage Museum on the territory of the city itself, namely, the XX quarter, led by Novoselova N.Yu. (Новосёллова 2018; 2019; 2021). The work of the expedition was unjustifiably large-scale in relation to the monument: in 2016, about 150 sq. m. were excavated to a depth of more than 4 m through four construction periods (late 4th century BC, second half of the 2nd century BC, Roman, and medieval periods) (Новосёллова 2018, с. 249); in 2017, more than 4 m were excavated on an area of 26 sq m and on an area of 71 sq m to a depth of 0.8 m (Новосёллова 2019, с. 276); in 2019, the area of work was 125 sq m to a depth of 0.6 m (Новосёллова 2021, с. 291-292). Given that the masonries of Chersonesos, in particular of the medieval period, immediately after discovery require a synchronous conservation programme, which was not carried out by the expedition and was not submitted to any supervisory organisation for approval, the damage caused by the

work of the State Hermitage Museum's 'expedition' to the ancient monument requires detailed monitoring. The absence of a funded programme for the conservation of exposed architectural remains and conservation specialists has put this part of Chersonesos (quarter XX) at risk of destruction. This is exacerbated by the fact that according to information obtained during research in the 1930s-80s, the bulk of the architectural remains of the quarter XX belong to the medieval period of Chersonesos, including its final part in the 12-14th centuries AD (Залеська, Калашник 1992). During this period, the city's buildings were constructed of local stone and architectural remains of previous eras, laid on an earthen solution, which, after opening, was actively blown away by the wind and washed away by precipitation. That is why the study of such structures requires simultaneous conservation work with a specially selected solution in terms of chemical composition and colour to prevent the destruction of the preserved architectural parts of the structures. Such works, as well as excavations, are regulated by the Institute of Archaeology by issuing a qualification document.

The destructive works of Russian "researchers" on the so-called "Southern Suburbs of Chersonesos", and in fact - the part of the ancient city located in front of the main line of defensive structures, became unprecedented in scale. According to the participants and executors of these "researches" themselves, during 2021-2022 "the general area of archaeological researches was 80,215 square meters, of which 79,795 sq. m. "fully excavated", on which, according to the representatives of the occupation "science", more than 1000 objects of different eras were discovered (Solov'eva, Solov'ev, Myts 2022, p. 161). For comparison: in 2013, Tauric Chersonesos was one of the most studied ancient cities: over 180 years of archaeological excavations, according to scientists' calculations, about 40 percent of the area (about 16 hectares) was studied here. The area investigated during 2021-2022 at the site of the so-called archaeological park was more than 8 hectares. In two years, the occupiers dug up half of the area of two hundred years of research. The work was carried out at the beginning with heavy earthmoving equipment, as a result of which a large part of the cultural layer and some objects were destroyed. After that, the diggers used the excavation method, which is used during the research of

ancient settlements without stone architectural remains, aimed at the complete leveling of the monument without the intention of its further exposure, and which is not adequate during the research of ancient sites (squares 5x5, etc.). Accordingly, after the discovery of the indicated huge area of part of the ancient Chersonesos, there was no talk of conservation and restoration work. The speed of "research" was inspired, among other things, by the desire of the occupation authorities, up to the President of the Russian Federation V. Putin himself, under whose personal patronage all the works were carried out, to build the New Chersonesos structure on the area opened by these works, which is given great propaganda and advertising significance (Kravchenko, 2024). The task of preserving the remains of Chersonesos was not set.

After the mentioned works, in the immediate vicinity of Chersonesos, the so-called reconnaissance works were carried out with arbitrary mining in the selected area, as a result of which part of the cultural layer of the city was destroyed (Toporivskaya, Vakhoneev 2023). It is likely that the latter were carried out with the aim of obtaining finds of metal with the help of a metal detector.

It is also worth noting that the location of the finds from the excavations of the construction site and the so-called archaeological park of New Chersonesos, as well as from the excavations in the central part of Chersonesos, is unknown. In Chersonesos, according to visual observations of visitors, there is ceramic material that has not been analyzed, which is stored in thousands of bags for construction waste in the open air. The fate of individual finds, architectural details, anthropological remains, archaeozoological, paleobotanical, etc. material from these excavations is currently unknown.

Non-recognition, creating the illusion of a lack of accounting documentation for the site by the occupation administration led to the manipulation of the history of the research of the Tauric Chersonesos. A document was created in which it is stated that the researcher Lyudmila Kovalevska conducted research in the territory at the address of the city of Sevastopol, st. Drevnya,1 and discovered a previously unknown archeological site - the settlement of Tauric Chersonesos (see appendix 1). With such

a scheme of creation of accounting documentation, which is currently used by the occupiers in relation to Chersonesos, otherwise the process of taking the object of cultural heritage into account cannot take place. The documentation of both Chersonesos as a whole, which was created in the 1960s and 2000s, and of objects, as well as the UNESCO nomination file, are not mentioned in any accounting document by the occupation authorities. With such a site protect system, which currently operates in the Russian Federation, further manipulations with the territory of the site, its borders, and protection restriction were very easy to use. The next steps were the creation of a number of expert review (see annexes 1-3).

Acts of examinations, which are freely available today, testify to their formal and imitative nature. In favor of this, the fact that the conclusions of such examinations almost always have a positive character for their customers and do not include real proposals to limit and prohibit any activity not related to the preservation of the site can be indicated in favor of this. In particular, this refers to "scientific examinations" regarding the possibility of holding an "opera and ballet festival" on the territory of Chersonesos, which, among other things, involved the construction of a stage complex in "immediate proximity to the objects of cultural heritage "Primorskaya oboronitel'naya line with towers and gates" and "Tower XXII ". So, in 2023, the structure of the stage complex had dimensions of 44.7x84.5 m (3777 m²), height - 17.5 m. It had 1471 seats. The total weight of this structure (with spectators) was from 320 tons (see Appendix 1). The construction of the planned complex disrupts the appearance of the monument and may physically cause the destruction of the cultural layer and ancient structures of the Tauric Chersonesos; sliding of large masses of soil cover/cultural layer as a result of the significant mass of the planned "concert hall" and the movement of heavy equipment; compaction of the soil in the places of installation of racks-columns (in total - 18 pcs.) increases the risk of soil erosion. The establishment of temporary forms leads to the distortion of the historical landscape of the ancient city. Special studies on the possible impact of such temporary structures by the occupiers were not conducted - only a visual inspection of the site was carried out after their dismantling. Such actions indicate improper handling of the World Cultural Heritage site.

In addition to these systemic violations in the use of the landmark of world importance, a number of less global, but no less destructive transformations took place in Chersonesos. This concerns improvement measures - the construction of large observation decks that distorted the authentic appearance of the site, the laying of pedestrian paths with wooden flooring, which are in no way compatible with the traditions of the road surface in Chersonesos, where stone or sea pebbles have always been used, the construction of a new entrance group near the tower of Zenonos, etc. There are no publicly available expert opinions on the conduct of these works.

Further measures of the so-called beautification already affected the active Volodymyr Cathedral. It was the implementation of a complex of works on the arrangement of communications and the territory around St. Volodymyr's Cathedral, which led to the loss of part of the exposition area, violation of integral archaeological complexes by digging trenches. In the future, this will lead to the destruction of preserved and covered with a special soil mixture drawings on the walls of a small cistern, which is located near the St. Volodymyr Cathedral. This beautification continues until now, and in the future it is predicted that it will be uncontrolled throughout the entire territory of the Kherson settlement (see appendices 1-3).

Conclusions:

Thus, the activity on the territory of the landmark of world importance "Ancient city of the Tauric Chersonesus and its chora", which has been carried out by the occupation regime since 2014, has so far led to the destruction of the most promising in terms of science and exhibition sites of the landmark - the city of Chersonesos on the area of 80,215 sq. m., damage by non-target use (opera and ballet theater) of the area of up to 4 thousand square meters of the attraction, negative impact from improvement measures of the rest of the territory of the site.

Finds from the mentioned archaeological works were not deposited in the museum fund of Ukraine, their current location is unknown. Reporting and accounting documentation on archaeological research, restoration and conservation works carried out on the territory of Tauric Chersonesos since the spring of 2014

until now have not been sent to the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine².

Recommendations:

It is extremely important now not just to inform the world about the violations in Chersonesos committed by the occupation authorities, but also to initiate changes in the monitoring procedures carried out by UNESCO, to modernize the system of monitoring the condition and use of the cultural heritage sites at both the international and national levels. After all, modern capabilities of high-tech methods allow remote monitoring, evidence in the form of photos and videos can be accepted in international courts. Also, the procedure for adjusting the monitoring process is overdue and updated.

It is also relevant to draw up a list of persons and organizations that took part in destructive actions in relation to the Tauric Chersonesos as a World Heritage Site with subsequent sanctions against them, the formation of a new code of ethics in the professionals pole of archaeologists, conservators, other scientists and experts.

It is also relevant to path the WHS of "The Ancient City of the Tauric Chersonesos and its chora" to the list of danger.

E.A.Kravchenko,

R.M.Reida

Література:

Залеська, В. М., Калашник, Ю. П. 1992. XX квартал Херсонеса у XIII ст. (за даними археології та матеріальних пам'яток). *Археологія*, 3, с. 69-82.

Новосёлова, Н. Ю. 2018. Археологические раскопки Государственного Эрмитажа в XX квартале Херсонеса Таврического. *Археологические открытия*.

² Information is given about ancient city of the Tauric Chersonesos namely, information about the situation in its chora is at the stage of forming and analysing.

2016 год (Отв. ред. Н. В. Лопатин). Москва: Институт археологии РАН, с. 248-250.

Новосёлова, Н. Ю. 2019. Исследования экспедиции Государственного Эрмитажа в XX квартале Херсонеса Таврического. *Археологические открытия. 2017 год* (Отв. ред. Н. В. Лопатин). Москва: Институт археологии РАН, с. 275-277.

Новосёлова, Н. Ю. 2021. Археологические раскопки экспедиции Государственного Эрмитажа в Херсонесе Таврическом. *Археологические открытия. 2019 год* (Отв. ред. Н. В. Лопатин). Москва: Институт археологии РАН, с. 291-295

Соловьева, Н. Ф., Соловьев, С. Л., Мыц, В. Л. 2022. Краткие результаты археологических раскопок в Южном пригороде Херсонеса Таврического в 2022 г. *Бюллетень Института истории материальной культуры Российской академии наук: (охранная археология)*, 12 (науч. ред. Н. Ф. Соловьева, С. Л. Соловьев; ИИМК РАН. Санкт-Петербург: Изд-во ООО «Невская Типография», с. 161-169.

Топоривская, М. А., Вахонеев, В. В. 2023. Археологические разведки в Юго-восточном пригороде Херсонеса в 2023 г. *Бюллетень Института истории материальной культуры Российской академии наук: (охранная археология)*, 14 (науч. ред. Н. Ф. Соловьева, С. Л. Соловьев; ИИМК РАН). Санкт-Петербург: Изд-во ООО «Невская Типография», с. 209-214.

Kravchenko E. Tauric Chersonesos is been destroyed by the Occupying Russian Authorities, In: World Heritage Watch Report 2024: 34-38.

Додатки:

Додаток 1. «Акт Государственной историко-культурной экспертизы документации, обосновывающей мероприятия по обеспечению сохранности объекта культурного наследия федерального значения "древний город Херсонес Таврический», выявленного объекта культурного/археологического наследия "городище Херсонеса Таврического» и достопримечательного места федерального значения – «древний город Херсонес Таврический и крепости

чембало и каламита» в г. Севастополе на территории ФГБУК ГИАМЗ "Херсонес Таврический" при реализации проекта по титулу "Обустройство сценического комплекса для проведения международного фестиваля оперы и балета "Херсонес" в 2023 году».

Додаток 2. «Акт государственной историко-культурной экспертизы документации, обосновывающей мероприятия по обеспечению сохранности объекта культурного наследия федерального значения – достопримечательное место «Древний город Херсонес Таврический и крепость Чембало и Каламита», в связи с реализацией на части его территории проекта: «Учебный центр подготовки военных спасателей и водолазных специалистов Военно-Морского флота 907 объединенного учебного центра Военно-Морского флота», (шифр объекта Ю-42/19-6), по адресу: Российская Федерация, г. Севастополь, Камышовая бухта в районе ул. Челнокова и м. Восточный».

Додаток 3. «Акт государственной историко-культурной экспертизы документации, обосновывающей мероприятия по обеспечению сохранности объекта культурного наследия федерального значения – достопримечательности места «Древний город Херсонес Таврический и крепости Чембало и Каламита», объекта культурного наследия федерального значения «Древний город Херсонес Таврический (ансамбль), выявленного объекта культурного/археологического наследия, расположенных в непосредственной близости от участка проведения работ в рамках рабочей документации по объекту «Подключение наружной тепловой сети и сети водоснабжения «Собора святого Владимира» и ФГБУК «Государственный историко-археологический заповедник «Херсонес Таврический» кадастровые кварталы 91:02:000000; 91:02:002003».

«Акт государственной историко-культурной экспертизы документации, обосновывающей мероприятия по обеспечению сохранности объектов культурного наследия федерального значения «Древний город Херсонес Таврический», «Базилика 1932 года», «Базилика 1935 года», «Дом красильщика тканей», выявленного объекта культурного/археологического наследия

«Городище Херсонеса Таврического» и достопримечательного места «Древний город Херсонес Таврический и крепости Чембало и Каламита» в г. Севастополе» на территории ФГБУК «ГИАМЗ «Херсонес Таврический» при проведении работ по благоустройству территории музея-заповедника в районе северного берега».

«Акт государственной историко-культурной экспертизы проектной документации на проведение работ по сохранению объекта культурного наследия федерального значения «Собор святого Владимира», расположенного по адресу: г. Севастополь, ул. Древняя, д. 1, предусмотренной проектом: «Научно-проектная документация по сохранению объекта культурного наследия федерального значения «Собор святого Владимира», расположенного по адресу: город федерального значения Севастополь, ул. Древняя, д.1, этап 4. «Разработка научно-проектной документации для реставрации лестниц, а также инженерно-технического обеспечения объекта культурного наследия, с учетом приспособления под современное использование»

«Акт государственной историко-культурной экспертизы документации, обосновывающей меры по обеспечению сохранности объектов культурного наследия при проведении работ по сохранению объекта культурного наследия федерального значения «Собор святого Владимира», 1861 – первая половина 1890-х гг., по адресу: г. Севастополь, ул. Древняя, дом 1 (2-й этап) в соответствии с проектной документацией «Разработка научно-проектной документации по сохранению и реставрации с учетом антисейсмических мероприятий несущих и каменных конструкций выше уровня пола 1-го этажа объекта культурного наследия с учетом приспособления под современное использование на объекте культурного наследия федерального значения «Собор святого Владимира» расположенном по адресу: город федерального значения Севастополь, ул. Древняя, д.1»

**Е.А.Кравченко,
Р.М.Рейда**